

ظرفیت‌های پژوهشی در محصولات رجالی نور

نگاهی به آیین رونمایی دو نرم‌افزار
«درایة النور - نسخه ۳» و «کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت - نسخه ۲»

اشاره

آیین رونمایی از نسخه سوم درایة النور و نسخه دوم نرم‌افزار کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت، پنجشنبه ۲۴ آذرماه ۱۴۰۱ با حضور علاقه‌مندان و پژوهشگران حوزه رجال و حدیث برگزار شد.

گفتنی است که نرم‌افزار درایة النور ۳، به بازسازی و ارزیابی ۱۸۳۷۰۷ سند از کتب حدیثی مهم شیعه پرداخته و کتابخانه‌ای حاوی متن ۵۸ عنوان در ۲۹۵ جلد کتاب رجالی و حدیثی را نیز ارائه نموده است.

همچنین، در کنار نرم‌افزار درایة النور ۳، از نرم‌افزار «کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت ۲» که مشتمل بر متن کامل ۲۵۸ عنوان کتاب در ۹۴۷ جلد، در موضوعات گوناگون (اصول و قواعد علم رجال، فواید رجالی، معاجم رجال‌الحدیث، کتب ثقات و ضعفا، مشترکات، انساب، کتب طرق و مشیخه، تحقیق الأسناد، طبقات صحابه، طبقات محدثان، تراجم، فهرس و کتاب‌شناسی از شیعه و اهل سنت) است نیز رونمایی گردید.

در این مراسم که با حضور پژوهشگران و حدیث‌پژوهان به صورت حضوری و مجازی برگزار گردید، حجت‌الاسلام والمسلمین سید محمد شجاع‌الدینی (پژوهشگر و مدیر پروژه درایة النور)، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدحسین بهرامی (رئیس محترم مرکز نور) و حجت‌الاسلام والمسلمین استاد سید محمدجواد شبیری زنجانی، به سخنرانی پرداختند.

حجت‌الاسلام والمسلمین شجاع‌الدینی

– پیشینه تولیدات رجالی نور

«نسخه سوم نرم‌افزار درایة النور و نسخه دوم کتابخانه رجال، در گروه رجال مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی آماده شده است. این گروه، قدمتی به درازای شکل‌گیری این مرکز دارد که به برکت وجود حجت‌الاسلام والمسلمین استاد سید محمدجواد شبیری و جمعی از شاگردان مبرز و دوستان ایشان، تأسیس شد. این عزیزان، کار روی اسناد کتب حدیثی را با اسناد کافی

حجت‌الاسلام والمسلمین شجاع‌الدینی:

درست است که نرم‌افزارهای نور به همت یک گروه علمی خاص تهیه می‌شود، ولی عملاً بخش‌های مختلفی از مرکز درگیر این دست پروژه‌ها هستند و برای به ثمر نشستن آن زحمت می‌کشند؛ از ریاست محترم مرکز گرفته تا معاونان عزیز که خودشان از پژوهشگران برجسته‌اند و بخش‌های دیگر نیز به طور مستقیم و غیرمستقیم، در این امر دخالت دارند؛ اما در هر حال، این محصول، به اسم گروه رجال است

شروع کردند. اولین محصول بعد از سال‌ها تلاش این بزرگواران، تحت عنوان نسخه اول درایة النور عرضه شد. این برنامه، کتب اربعه، وسائل الشیعه و کتب ثمانیه رجالی را مورد پژوهش قرار داد و با پژوهش‌های فراوانی که روی این اسناد و کتب انجام شد، محصول کاربردی و خوبی به پژوهشگران محترم تقدیم گردید.

درست است که نرم‌افزارهای نور به همت یک گروه علمی خاص تهیه می‌شود، ولی عملاً بخش‌های مختلفی از مرکز درگیر این دست پروژه‌ها هستند و برای به ثمر نشستن آن زحمت می‌کشند؛ از ریاست محترم مرکز گرفته تا معاونان عزیز که خودشان از پژوهشگران برجسته‌اند و بخش‌های دیگر نیز به طور مستقیم و غیرمستقیم، در این امر دخالت دارند؛ اما در هر حال، این محصول، به اسم گروه رجال است. نقطه قوت‌ها و برجستگی‌هایی که هست، حاصل جمع تلاش همه این عزیزان است؛ ولی نقص و کمبودهایی که وجود دارد، بیشتر مربوط به گروه رجال می‌شود.

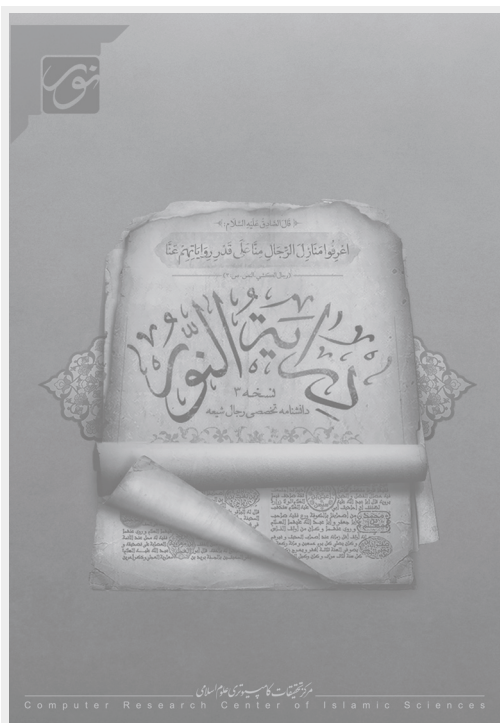
نسخه اول درایة النور با کتبی که عرض کردم تهیه شد و در ادامه، تا کتب حدیثی شیخ صدوق مورد پژوهش قرار گرفت؛ یعنی حدود ده عنوان از کتاب‌های مرحوم شیخ صدوق در نرم‌افزار اسناد شیخ صدوق عرضه شد. در ادامه، به یک نرم‌افزار کتابخانه‌ای نیاز پیدا شد تا آثار مربوط به علم رجال شیعه در آن گردآوری شوند. به همین جهت، «کتابخانه رجال شیعه - نسخه یک»، با حدود صد عنوان کتاب عرضه شد و بحمدالله، امروز نسخه دوم این برنامه در حال رونمایی است. در این برنامه، علاوه بر کتب رجالی شیعه که افزایش منابع داشت، منابع رجالی اهل سنت هم به نرم‌افزار افزوده شد. بنابراین، کتابخانه حاضر، مشتمل بر حدود ۲۶۰ عنوان کتاب رجالی شیعه و اهل سنت (حدود ۱۰۰۰ جلد) است.

اما در خصوص نسخه سوم درایة النور باید عرض کنم که بعد از عرضه درایة النور ۱ و اسناد شیخ صدوق، خواسته محققان عزیز این بود که این دو نرم‌افزار با هم جمع شود و اطلاعات موجود در آنها، تجمیع و قابل دسترس باشد؛ به علاوه، ارتقای امکانات پژوهشی برنامه که لازم بود، متناسب با نیاز محققان، روزآمدسازی شود.

– امکانات درایة النور ۳

از آنجاکه فرصت بنده محدود است و نمی‌توانم وارد جزئیات برنامه بشوم، می‌خواهم دوستان به فیلم‌های آموزشی مربوط به برنامه مراجعه کنند. این فیلم‌ها در پایگاه نورسافت مرکز بارگذاری شده است. البته در خود نرم‌افزار هم قسمتی به عنوان «راهنما» وجود دارد که در جای‌جای برنامه قابل استفاده برای کاربران است.

به طور کلی، این نرم‌افزار در دو سطح تهیه شده است؛ چون کاربران و مخاطبان این نرم‌افزار، سه گروه‌اند: گروه اول، کاربران عمومی ما هستند که اکثراً طلاب و دانشجویانی‌اند که در رشته حدیث فعالیت دارند و می‌خواهند مطالعات حدیثی داشته باشند. در ضمن، دوست دارند اطلاعاتی هم در باره سند احادیث داشته باشند. گروه دوم، کسانی هستند که می‌خواهند پژوهش رجالی را شروع کنند و به یک سری مواد خام و ابزارها نیازمندند تا تحقیقات خود را سروسامان بدهند. گروه سوم، اساتید علم رجال هستند که نیاز دارند ابزارهایی مخصوصی در تحقیقاتی ریشه‌ای در علم رجال در اختیارشان باشد تا سرعت و دقت کارشان بالا برود. ما برای این سه گروه، سعی کردیم حوزه‌های

مختلفی را تعریف کنیم. البته پیشنهاد اساتید این است که برای این سه گروه، نرم‌افزارهای جداگانه‌ای تهیه شود؛ ولی در گام اول، ما دو سطح کی را در نظر گرفتیم: سطح اول برای کاربران عام است که برای آنها کتابخانه و ملحقات آن را داریم و در سطح دوم که تخصصی است، کاربر به کار تابل‌هایی همچون: سند، راوی و ارتباط راویان دسترسی دارد. این اطلاعات، به شکل تخصصی‌تر برای گروه دوم و سوم مخاطبان ما تهیه شده است.

اما «کتابخانه»، قسمت جامعی از منابع را در بردارد. در نسخه قبلی، کتابخانه ساده‌ای داشتیم به همراه قابلیت جست‌وجو؛ ولی در این نسخه جدید، غالب امکاناتی که پژوهشگر برای کار خودش به آن نیازمند است، در اختیارش قرار گرفته است.

در قفسه کتاب‌ها، کاربر به ۵۹ عنوان کتاب با دسته‌بندی‌های متنوع دسترسی دارد و می‌تواند در آنها جست‌وجو کند. همچنین، کاربر می‌تواند یک قفسه شخصی داشته باشد و کتاب‌های مورد نظرش را انتخاب کند و در آنها به پژوهش بپردازد. امکان دیگری که در اختیار کاربران محترم قرار گرفته، جست‌وجو در کل منابع برنامه است.

همان طور که عرض کردم، فیلم‌های آموزش شیوه استفاده از محتوا و قابلیت‌های نرم‌افزار درایة النور در سامانه نورسافت موجود است.

قسمتی از برنامه که برای محققان خاص علم رجال در نظر گرفته شده، بخش اسناد است؛ برای مثال، کاربر با انتخاب یک روایت از کتاب کافی، نرم‌افزار اطلاعات متنی و سند یا راوی این حدیث و نیز نوع سند و ارزیابی مربوط به آن را گزارش می‌کند.

دلیل قرمز بودن برخی از قسمت‌های متن، به دلیل تصحیح‌هایی است که با استفاده از نسخه‌های صحیحی که در اختیار حضرت آیت‌الله العظمی شیبیری زنجانی بوده، در متن اسناد کتب اربعه حدیثی صورت گرفته است و به جهت رعایت و حفظ امانت در ارائه اصل متن کتب چاپ اسلامی، قسمت‌های تصحیح‌شده، قرمز رنگ شده است.

ممکن است برخی بگویند که در بخش سند، شما بیش از ۱۸۳ هزار سند را از کجا آورده‌اید؛ چون مجموعه احادیث در منابع حدیثی برنامه، حدود ۱۲۰ هزار روایت است. در جواب باید عرض کنم که برخی روایات، چندین سند دارند و به همین دلیل، آمار اسناد از روایات ما بالاتر رفته است.»

حجت‌الاسلام شجاع‌الدینی در ادامه سخنان خود به تفصیل به روش‌های تحقیق و جست‌وجو در

متون رجالی و روایی برنامه اشاره کردند و با بیان برخی مثال‌ها، به تبیین ویژگی‌های پژوهشی این محصول پرداخت و به کاربران و محققان رجالی توصیه نمود فیلم‌های آموزشی استفاده از امکانات برنامه را از طریق وبگاه نورسافت دریافت و مشاهده کنند تا بهتر و آسان‌تر بتوانند از قسمت‌های مختلف نرم‌افزار بهره ببرند.

حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر بهرامی

– علوم انسانی و اسلامی دیجیتال

«خیلی خوشحالیم که نسخه جدید نرم‌افزار درایة النور بعد از یک دوره طولانی، در حال عرضه شدن است و در نهایت، زحمات دوستان ما در گروه رجال و مجموعه فنی و نیز معاونت تولید، به ثمر نشست.

موضوع بحث را از زاویه علوم اسلامی دیجیتال مورد توجه قرار می‌دهم و با اشاره به دو نکته، عرایضم را به پایان می‌رسانم. امروزه تلاقی دو موضوع علوم اسلامی یا به تعبیری، علوم انسانی و فناوری اطلاعات تولیدشده را به عنوان «علوم انسانی دیجیتال» یا «علوم اسلامی دیجیتال» یاد می‌کنند؛ آن هم به عنوان یک علم جدید. موضوع بحث ما، دو محور و حوزه دارد؛ یکی روش‌ها و امکاناتی که می‌توان در ترکیب فناوری اطلاعات و علوم اسلامی به وجود آورد و از آن خروجی‌های جدید گرفت. اگر ما از این ابزار در فلان رشته علمی بخواهیم استفاده کنیم، چه امکاناتی به ما می‌دهد و چه ظرفیت‌هایی ایجاد می‌کند. این، یک بحث روشی است. دوم، تحولی است که علوم اسلامی دیجیتال در هر کدام از رشته‌ها ایجاد می‌نماید. اگر ما به علم رجال به عنوان یک موضوع نگاه کنیم، در تلاقی با فناوری اطلاعات، فضای دیگری به روی ما گشوده می‌شود. اگر از این رشته تحت عنوان رجال دیجیتال یاد کنیم، ممکن است موضوعات و روش‌های جدیدی برای پژوهش داشته باشیم و نتایج جدیدی هم از پژوهش‌های خود بگیریم؛ درحالی‌که در روش سنتی و سنتی رایج، این نتایج را نمی‌توانستیم به دست بیاوریم و یا با تلاش و زمان بسیار به دست بیاید.

حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر بهرامی:

در واقع، تنوع ظرفیت پژوهشی که در نرم‌افزار درایة النور فراهم آمده، افق جدیدی را به روی محققان این دانش گشوده است و شما این خروجی را در هیچ کتاب یا مجموعه چاپی نمی‌توانید در اختیار محقق قرار بدهید. این، بیانگر ارزش و اهمیت و ظرفیت بالای علوم انسانی و اسلامی دیجیتال است. ما باید این موضوع را در رشته‌های مختلف به همین شکل توسعه بدهیم

– ویژگی‌های اختصاصی نرم‌افزار درایة النور

در میان نرم‌افزارهای مرکز نور، «درایة النور» یک ویژگی شاخص دارد و اولین کاری بود که در مرکز به صورت جدی به سراغش رفتیم. هفته پیش، در خدمت جناب آقای دکتر طالب‌پور بودیم. ایشان می‌فرمود: وقتی در سال ۱۳۶۸ کارهای مرکز را به همراه عده‌ای از دوستان – که ظاهراً حاج آقای شبیری هم در جمعشان بودند – خدمت حضرت آقا ارائه کردند، چیزی که بیش از کارهای دیگر مورد توجه ایشان قرار گرفت و موجب حمایت مقام معظم رهبری و تأسیس مرکز شد، کارهایی بود که در باره رجال آغاز شده بود و همین‌طور، کاری بود که به صورت موضوعی روی کتاب بحار الأنوار انجام شده بود.

ویژگی دومی که در درایة النور داریم، این است که متفاوت با سایر نرم‌افزارهای نور، به‌خصوص محصولات کتابخانه‌ای ما که عمدتاً کار تحقیق را تسهیل و تسریع می‌کند، این نرم‌افزار حوزه پژوهش‌های رجالی و حدیثی را به شکل مطلوب‌تر و عمیق‌تر توسعه می‌دهد. البته در محصولات کتابخانه‌ای نور مثل کتابخانه رجال که امروز رونمایی می‌شود نیز قابلیت‌های مفید و متعددی داریم. اگرچه شما به شکل دستی و سنتی هم می‌توانید تحقیقات خود را تا حدی به سامان برسانید؛ ولی به کمک کتابخانه‌های نور، این کار راحت‌تر و گسترده‌تر به انجام می‌رسد؛ اما نکته قابل توجه در نرم‌افزار درایة النور، این است که ما با یک فضا و ظرفیت پژوهشی مواجه هستیم که شاید دیگر نتوان آن کارها را به شکل دستی انجام داد؛ به عنوان مثال، در کتاب کافی باب صلوات، از یک راوی مشخص، اسنادی وجود دارد. وقتی آن راوی را انتخاب کنید، برنامه به شما می‌گوید این راوی معین، در کتاب‌های مختلف فقهی چه تعداد روایت از او نقل شده است. یا ارتباط همین راوی با راوی دیگر، چگونه است و با چند واسطه، با چه واسطه‌هایی و به چه نحوه‌ای، از یکدیگر روایت نقل کرده‌اند.

در واقع، تنوع ظرفیت پژوهشی که در نرم‌افزار درایة النور فراهم آمده، افق جدیدی را به روی محققان این دانش گشوده است و شما این خروجی را در هیچ کتاب یا مجموعه چاپی نمی‌توانید در اختیار محقق قرار بدهید. این، بیانگر ارزش و اهمیت و ظرفیت بالای علوم انسانی و اسلامی دیجیتال است. ما باید این موضوع را در رشته‌های مختلف به همین شکل توسعه بدهیم.

حجت‌الاسلام والمسلمین استاد شبیری:

در همان آغاز کار رجالی در مرکز، دو سیاست کلی را در آماده کردن برنامه‌ها مد نظر قرار دادیم. یکی، پرهیز از اجتهاد و استنباط شخصی؛ تا جایی که امکان‌پذیر بود. دوم اینکه اگر جایی خواستیم نظر شخصی خودمان را در برنامه اعمال کنیم، مشخص باشد؛ یعنی موارد اعمال اجتهاد از موارد اجتهاد نشده مشخص شود؛ یعنی زمینه پردازش داده‌های اطلاعاتی در برنامه فراهم باشد و خود محقق موضوع را بررسی کند

بحمدالله، استقبال خوبی از این محصول شده و نرم‌افزار درایه، از جمله نرم‌افزارهایی بود که بیشترین سؤال و درخواست را از سوی کاربران به خودش اختصاص داد و محققان رجالی اظهار می‌داشتند که نسخه جدید این برنامه چه زمانی تولید خواهد شد. این موضوع، نشانه فراگیر شدن بهره‌مندی از برنامه در میان پژوهشگران، به‌ویژه محققان علم رجال و حدیث است.

با این همه، به نظر می‌رسد ما باید از این هم یک گام جلوتر ببریم و انتظار داریم مجموعه پژوهشگاه‌ها و پژوهشگران ما به این حوزه ورود پیدا کنند، ما را یاری کنند و پیشنهاد بدهند و در یک تعامل دوسویه و چندسویه، کارهایمان را توسعه دهیم و عمق بیشتری ببخشیم.»

حجت‌الاسلام والمسلمین استاد شبیری

– نگاهی به معاجم رجالی در گذر تاریخ

سخنران دیگر این مراسم، حجت‌الاسلام والمسلمین سید محمدجواد شبیری (زید عزه) بود که اظهار داشت:

«موضوع سخن، معاجم رجالی در گذر تاریخ است. رجال و شناخت حالات راویان، در زمان‌های کهن به وسیله کتب رجالی سامان می‌گرفته است؛ ولی به تدریج این ایده و فکر شکل گرفت که یک منبع جدیدی به نام «اسناد» می‌تواند کارایی‌های خاصی داشته باشد که در کتاب‌های رجالی موجود نیست. شاید مهم‌ترین کسی که در این زمینه کار جدی انجام داده باشد و آغارگر این روش باشد، مرحوم صاحب معالم در کتاب شریف منتقی الجمان است. این کتاب، نگاهی عمیق به اسناد به عنوان منبع علم رجال دارد و این، نگاهی است که قبل از صاحب معالم، به صورت پراکنده دیده می‌شود؛ ولی ایشان یک نگاه متمرکز و منسجم در این باره دارد. این موضوع، اقتضا می‌کند که ابزار مناسب برای استفاده از اسناد در پژوهش‌های رجالی را فراهم کنیم.

تقریباً اولین کار جدی که در این زمینه انجام شده، جامع الرواة مرحوم اردبیلی است و بعد از آن، کاری که مرحوم آیت‌الله العظمی بروجردی انجام دادند که آن زمان عرضه نشد و بعداً عرضه شد.

حجت الاسلام والمسلمین استاد شبیری:

محصولات تولیدی نور، مثل درایة النور، تازه اول کار است. مرحله بعدی، به محقق و کارشناس علوم اسلامی بستگی دارد که بتواند از این برنامه، به بهترین نحو استفاده کند. الآن هم که مرکز نور به سوی هوش مصنوعی می‌رود، تا رسیدن به مرحله‌ای که بتوانیم از روش‌های دستی بی‌نیاز شویم، هنوز خیلی فاصله داریم. در واقع، ما در مراحل متوسط هستیم؛ یعنی پژوهش‌های ما، آمیزه‌ای از پژوهش‌های دستی و کامپیوتری است. البته این امکانات جدید که کار را واقعاً آسان کرده، مقدمه‌ای است برای اینکه بتوانیم به بهترین وجه از این معارف استفاده کنیم و اینها همگی مقدمه یک پژوهش مهم است

کار دوم عرضه‌شده، از مرحوم آیت‌الله العظمی خویی تحت عنوان معجم رجال الحدیث است که کتابی بسیار منظم و سازمان‌یافته و مهندسی‌شده است و دو سری کار هم هست که عرضه عمومی نشده است؛ یکی، ترتیب‌الأسانید آیت‌الله العظمی بروجردی و دیگری، مجموعه معاجم و فهارس آیت‌الله زنجانی است که شامل حدود چهل جلد است.»

– سیاست‌گذاری‌های کلی در برنامه درایة النور

حجت الاسلام والمسلمین شبیری، در ادامه سخنان خویش، به بحث تفصیلی و فنی در باره «جامع الرواة» و «معجم رجال الحدیث» پرداختند و به برخی سیاست‌گذاری‌های کلی مطرح در برنامه درایة النور از آغاز تاکنون اشاره نمودند و گفتند:

«ما در همان آغاز کار رجالی در مرکز، دو سیاست کلی را در آماده کردن برنامه‌ها مد نظر قرار دادیم. یکی، پرهیز از اجتهاد و استنباط شخصی؛ تا جایی که امکان‌پذیر بود. دوم اینکه اگر جایی خواستیم نظر شخصی خودمان را در برنامه اعمال کنیم، مشخص باشد؛ یعنی موارد اجتهاد از موارد اجتهاد نشده مشخص شود؛ یعنی زمینه پردازش داده‌های اطلاعاتی در برنامه فراهم باشد و خود محقق موضوع را بررسی کند.»

کار دیگری که در نرم‌افزار درایة النور از آن ناگزیر بودیم، بازسازی اسناد بود؛ البته با توجه به آن دو سیاست کلی که عرض کردم. ضمن اینکه این موارد بازسازی‌شده بر اساس فرمت‌های مختلفی که داریم، در برنامه مشخص شده است.

در ادامه روند کار بازسازی، متوجه مطلب دیگری شدیم و آن، مستندسازی اجتهادات برنامه در

صورت لزوم بود. به همین جهت، ما از آن موقع، بحث توضیح اسناد المشکله را شروع کردیم که حدود سی سال از این بحث‌ها می‌گذرد.

بعد از اینکه سند بازسازی می‌گردد و آماده عرضه در رایانه می‌شود، نیازمند سیستم‌های جانبی داریم؛ چون اسناد بازسازی شده به تنهایی کارایی ندارند؛ یعنی سیستم معیارها بر اساس حل مشکل تولید مختلفات و تمییز مشترکات. سیستم معیار، در واقع یک وسیله‌ای است برای ارتباط عناوین مشابهی که معنون واحد دارند....

کتاب معجم رجال الحدیث خوئی، از این جهت، نسبت به جامع الرواة، خیلی پاکیزه‌تر است؛ ولی معجم رجال نیز نسبت به بحث‌های مربوط به معیارها و سیستم‌های معیارین، کامل نیست؛ چون اصلاً در دستورعمل و تعریف این کتاب نیست؛ اما یکی از امتیازهای مهم درایة النور، پرداختن به سیستم‌های معیار است که فرصت ورود تفصیلی به این بحث نیست.

خلاصه اینکه منظور بنده توجه دادن به این نکته است که ما در معاجم رجالی موجود، سعی کردیم با یک سیاست‌گذاری مشخص و روشن وارد کار شویم و بر اساس سه قاعده کلی کار کنیم؛ یکی، پرهیز از استنباط شخصی. دوم، استنباطات شخصی در جایی که ضرورت انجام چنین کاری وجود داشته است و سوم، مستندسازی استنباطات شخصی است. البته مستندسازی استنباطات شخصی در مرحله معیارها ما را وادار کرد که یکسری چیزها را به برنامه اضافه کنیم؛ مثل تعلیقات و رساله‌های رجالی.

سعی ما و مجموعه دوستان در گروه رجال این بوده که تا حد امکان، برنامه‌ها را با مستندسازی‌های دقیق همراه کنیم و حتی مواردی که مجبور شدیم استنباط‌های خود را اعمال کنیم، کاربر را با مستند این استدلال‌ها آشنا نماییم؛ مانند مستندات علی التحقیق که در دو برنامه درایه نسخه قبلی و اسناد صدوق برای نخستین بار وارد شد و در نسخه جدید درایة النور هم آمده است.

نکته آخر اینکه ما در یک دوران جدیدی تحت عنوان دوران تحول دیجیتال قرار داریم؛ یعنی در دورانی هستیم که به سهولت می‌توانیم به اطلاعات بسیاری دسترسی داشته باشیم و کارهایی را انجام دهیم که گذشتگان نمی‌توانستند انجام دهند.

محصولات تولیدی نور، مثل درایة النور، تازه اول کار است. مرحله بعدی، به محقق و کارشناس علوم اسلامی بستگی دارد که بتواند از این برنامه، به بهترین نحو استفاده کند. الآن هم که مرکز نور به سوی هوش مصنوعی می‌رود، تا رسیدن به مرحله‌ای که بتوانیم از روش‌های دستی بی‌نیاز شویم، هنوز خیلی فاصله داریم. در واقع، ما در مراحل متوسط هستیم؛ یعنی پژوهش‌های ما، آمیزه‌ای از پژوهش‌های دستی و کامپیوتری است. البته این امکانات جدید که کار را واقعاً آسان کرده، مقدمه‌ای است برای اینکه بتوانیم به بهترین وجه از این معارف استفاده کنیم و اینها همگی مقدمه یک پژوهش مهم است.» ■